

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΝ ΕΜΠΟΡΙΟΝ

Περὶ τοῦ χαρακτηῆρος τοῦ προϊστορικοῦ ἐμπορίου ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἐπικρατοῦν μᾶλλον ἀσαφεῖς ἀντιλήψεις. Περὶ μινωικοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου, ἐμπόρων καὶ «ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων» συχνὰ γίνεται λόγος εἰς τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς δημοσιεύσεις καὶ γνωρίζομεν περίπου τοὺς τύπους προελεύσεως ὠρισμένων εἰδῶν καὶ τὰς ὁδοὺς, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο. Ἄλλὰ περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐγίνοντο αἱ ἀνταλλαγαί, δὲν γινώσκομεν πολλὰ πράγματα. Ὡς πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον ἀποκαλυπτικὴ ὑπῆρξεν ἐργασία τοῦ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ (ΑΕ 1930, σ. 29 ἑξ.), ἣτις ὁμως δὲν ἐλήφθη, ὡς φαίνεται, ἀρκούντως ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν¹. Σκοπὸς μου διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι νὰ ὑποδείξω γενικώτερον ὅτι καὶ τὸ μινωικὸν καὶ τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον πρέπει πιθανῶς νὰ τὸ φανταζώμεθα διάφορον ἐκείνου τῶν κυρίως ἑλληνικῶν χρόνων καὶ μᾶλλον ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐμπόριον τῆς ἀρχαίας Μεσοποταμίας καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ FRANKFORT, *The Birth of Civilization in the Near East*, 1954, σ. 60 ἑξ., ὁμιλῶν περὶ τῶν πρώτων Σουμεριακῶν κοινωπιῶν λέγει ὅτι μονὰς τοῦ οικονομικοῦ βίου εἶναι ἡ «κοινότης τοῦ ἱεροῦ» (temple community), εἰς μίαν τῶν ὁποίων ἀνήκει πᾶς πολίτης. Ἡ κοινότης ἀποτελεῖται ἐξ ἀξιοματικῶν, ἱερέων, ποιμένων, ἀλιέων, φρουρῶν, τεχνιτῶν, λιθοξόων, ἐμπόρων, δούλων. Οἱ ἔμποροι ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικῶς μὲ ἐξαγωγὴν καὶ εἰσαγωγὴν διὰ λογαριασμὸν τῶν ναῶν, ἃν καὶ εἰσηγμένα ἀντικείμενα εὐρισκόμενα εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας δεικνύουν ὅτι περιορισμένα συναλλαγὰ διεξήγοντο ἴσως ἀπ' εὐθείας μεταξὺ ἐμπόρων καὶ μελῶν τῆς κοινότητος. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὰ εἶδη ταῦτα προέρχονται ἐκ διανομῶν γινομένων ἄνωθεν. Ὅτι οἱ ἔμποροι εὐρίσκονται ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῶν ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν κοινοτήτων ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν FRANKFORT ἐκ τοῦ ὅτι ὡς ἀμοιβὴν διὰ τὸ ἔργον τῶν λαμβάνουν κλήρους γῆς, ἣτις ἀνήκει εἰς τὸν ναόν, καὶ ὅτι ὄνοι τοῦ ναοῦ διατίθενται εἰς αὐτοὺς διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ταξειδίων τῶν (αὐτ. 67). Ὅταν ἀργότερον

¹ Οἱ ἐρευνηταὶ μεταφέρουν συνήθως σημερινὰς ἀντιλήψεις εἰς τοὺς μινωικοὺς χρόνους. Ὁ GLOTZ (*Civilisation égéenne*, 1952, σ. 215) ὁμιλεῖ περὶ «μεγάλων οἰκῶν εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς» ἐν Ζάκρω καὶ «ἐφοπλιστῶν» ἐν Μόχλω καὶ Ψύρρα. Ἡ ἐξετάσασα τὰς ἀνταλλαγὰς Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς KANTOR (*The Aegean and the Orient*, σ. 19) ὁμιλεῖ περὶ «ἐπιχειρή-

σεων» τῶν Κρητῶν ἐμπόρων. Περὶ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου ἰδὲ LORIMER, *Homer and the Monuments*, σ. 52 ἑξ. καὶ WACE-BLEGEM, *Pottery as Evidence for Trade*, *Klio* XXXII, 1939-40, σ. 131 ἑξ. Τὴν ὑπόδειξιν τῆς μελέτης τοῦ Ἀ. Κεραμοπούλλου ὀφείλω εἰς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα. Βλ. ἐπίσης EVANS, *PM* II 168 ἑξ. KARO, *Schachtgräber von Mykenai*, σ. 316 ἑξ.

ἐμφανίζονται οἱ Lugal καὶ Ensi ἐν Μεσοποταμίᾳ, πολλὰ πράγματα μεταβάλλονται, ὑπὸ δὲ τοῦ M. DAVID ὑπεστηρίχθη ὅτι ἔτι βραδύτερον, ἀπὸ τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας, περὶ τὸ 1800, ἐπικρατεῖ ἐλεύθερον σύστημα (αὐτ. σ. 66. σημ. 1). Ἄλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν φαίνεται πιθανὸν λόγῳ τῆς ταπεινῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχουν οἱ τεχνῖται εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Hammurabi.

Ἐμπόριον ἐν τῇ συνήθει σημασία τῆς λέξεως δὲν ὑπῆρξεν ἐν Αἰγύπτῳ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ, λέγει ὁ FRANKFORT, οἱ τεχνῖται ὑπηρετοῦν συνήθως ἓνα κύριον. Μεγάλοι ἀριθμοὶ αὐτῶν χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸν βασιλέα. Οὗτοι δὲν εἶναι δοῦλοι, ἀλλὰ «δὲν δύνανται νὰ πωλοῦν τὰ εἶδη ἢ τὰς ὑπηρεσίας των ἐλευθέρως ὅπου θέλουν» (αὐτ. σ. 92). Ἡ ἀμοιβή των παρέρχεται ὄχι ὑπὸ ἀγοραστῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν κυρίων των ὑπὸ μορφὴν δώρων. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, ὅταν διαλύεται ἡ κεντρικὴ ἐξουσία, οἱ τεχνῖται ἀνήκουν εἰς ἀξιωματοῦχος καὶ μεγάλα αὐτόνομα κτήματα. Ζοῦν ὠργανωμένοι εἰς ομάδας 5 - 10 ἀνδρῶν ὑπὸ ἐπιστάτην, ὅστις λαμβάνει τὰς μερίδας καὶ τὸν ἐφοδιασμόν των παρὰ τοῦ κυρίου καὶ τὸν διανέμει εἰς αὐτούς (αὐτ. σ. 93). Οἱ ὑπάλληλοι ἐπίσης λαμβάνουν τὰ πάντα παρὰ τῆς κυβερνήσεως εἰς εἶδος (αὐτ. 95). Μικρὸν ἐμπόριον διενεργεῖται ἐντὸς τῆς χώρας. Ὑπάρχουν ἀγοραί, ὅπου ἀνταλλάσσονται μεταξὺ ἰδιωτῶν προϊόντα περιορισμένης ἀξίας—κηπικὰ, πτηνά, ἰχθύες—πρὸς ἐργάλεια, σάνδαλα, ράβδους, περιδέραια, ὑφάσματα, ἔλαιον. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου ἡ ἐπαφή πρὸς τὴν Συρίαν φέρει μέχρι τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγορῶν καὶ τινα συριακὰ προϊόντα κομιζόμενα μεμονωμένως ὑπὸ ἀνδρῶν τῶν φοινικικῶν πλοίων. Ἄλλὰ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἐμπορίου, λέγει ὁ FRANKFORT, ἔμεινε πάντοτε εἰς τὸ περιθώριον. Οὔτε τὰ ἐντόπια προϊόντα, οὔτε τὰ εἰσαγόμενα εἶδη διενέμοντο διὰ τῆς ἀγορᾶς (αὐτ. σ. 97).

Τὸ πραγματικὸν ἐμπόριον μεγάλης κλίμακος, τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον, διενεργεῖται ὑπὸ τοῦ Βασιλέως ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ναῶν. Ἡ λέξις «ἐμπορος» δὲν ἀπαντᾷ πρὸ τῆς 2ας χιλιετηρίδος, ὁπότε σημαίνει τὸν ἀξιωματοῦχον ναοῦ ἔχοντος προνόμιον ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Φαραὼ ἦτο ὁ μόνος «wholesale merchant» καὶ ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ συναλλαγαὶ ἀπετέλουν μονοπώλιον αὐτοῦ, φαίνεται ὁ FRANKFORT δεχόμενος, διευκρινῶν πάντως ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἄνευ κέρδους διὰ τὸν βασιλέα καὶ ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰσαγομένων διενέμοντο διαδοχικῶς ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης μέχρι τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς αἰγυπτιακῆς ἱεραρχίας (αὐτ. σ. 97-8).

Οἱ AYMARD-AUBOYER (*L'Orient et la Grèce antique, Histoire générale des civilisations*, I, 1953, σ. 43 ἐξ.) λέγουν ὅτι ἡ ὀργάνωσις τῆς Αἰγύπτου δὲν ὑπεβλήθη τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδιωτικῶν ἀνταλλαγῶν. Ὁ πληθυσμὸς ἐλάμβανε πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἐκ τῶν βασιλικῶν ἀποθηκῶν. Παρουσία ξένων ἐμπόρων σημειοῦται ἐν Αἰγύπτῳ μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Τὸ ἐμπόριον ἀνήκει σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις διέθετε περισσεύματα δυνάμενα νὰ ἐξαχθῶσι καὶ μέσα πρὸς μεταφορὰν καὶ διασφάλισιν αὐτῶν, ἦτοι πλοῖα καὶ στρατιωτικὴν συνοδείαν (βλ. καὶ Real-Lexikon der Vorgeschichte, 1926, *Handel - Ägypten*).

Αἱ εἰσαγωγαὶ πρώτων ὑλῶν, λίθων, μετάλλων, ξύλου, μύρων, ἐλαίου, οἴνου

ρητίνης, ἐλέφαντος, γίνονται ὑπὸ τὴν μορφήν ἐκστρατειῶν τοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ εἰς Νουβίαν, Σινᾶ, Πούντι, Λίβανον. Ὅταν ἡ παράγουσα τὰ ἐπιθυμητὰ προϊόντα χώρα εὐρίσκειται ἔξω τῆς αἰγυπτιακῆς ἐπιρροῆς, τὸ ἐμπόριον γίνεται ὑπὸ μορφήν δώρων τῶν Φαραῶ πρὸς δῆθεν ὑποτελεῖς πρίγκιπας καὶ δῆθεν φόρων αὐτῶν πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Αἰγύπτου. Οὕτω εὐρίσκομεν αἰγυπτιακὰ κοσμήματα μὲ ὀνόματα τῶν Φαραῶ τῆς IB' δυναστείας ἐντὸς τάφων τῶν τοπικῶν πριγκίπων τῆς Βύβλου (FRANKFORT, ἔ. ἀ. σ. 98). Τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ναοῦ τῆς Χατσεψοῦτ εἰς Deir el Bahari μᾶς ἀφηγοῦνται τὴν ἐκστρατείαν εἰς Πούντι (περίπου τὴν σημερινὴν Σομαλίαν) πρὸς ἀνταλλαγὴν προϊόντων (AD. ERMAN, L'Égypte des Pharaons, 1952, σ. 175 ἔξ.). Οἱ βάρβαροι σωρεύουν θυμίαμα πρὸ τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Φαραῶ καὶ προσφέρουν εἰς αὐτὸν πιθήκους καὶ πάνθηρας. Οἱ Αἰγύπτιοι ἀφ' ἑτέρου κομίζουν ξίφη, πελέκει, περιδέραια. Τὸ θυμίαμα ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὡς «φόρος τοῦ πρίγκιπος τοῦ Πούντι». Τὰ αἰγυπτιακὰ προϊόντα θεωροῦνται προσφοραὶ εἰς τὴν θεὰν τοῦ Πούντι.

Ὁ AYMARD (ἔ. ἀ. 45) φαίνεται πιστεύων ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου τὸ ἐμπόριον διενεργεῖται ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ Αἰγαίων ἢ Ἀσιατῶν, οἵτινες ἀπεικονίζονται εἰς τὰς γνωστὰς παραστάσεις αἰγυπτιακῶν τάφων κομίζοντες τὰ προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἄλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι ἀπλῶς ὑπᾶλληλοι ἐντεταλμένοι τὴν μεταφορὰν τῶν ἀνταλλασσόμενων εἰδῶν καὶ ὅτι ἐνεργοῦν διὰ λογαριασμὸν τῶν βασιλέων των. Πράγματι αἱ πινακίδες τῆς Τέλλ ἔλ Ἀμάρνα (ERMAN, ἔ. ἀ. σ. 191 ἔξ.) ἐπιβεβαιοῦν ὅτι τὸ ἐμπόριον τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὰς ἀνατολικὰς χώρας διεξάγεται ὑπὸ μορφήν δώρων ἀνταλλασσόμενων μεταξὺ τῶν Φαραῶ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν Ἀσιατῶν βασιλέων καὶ τῶν ὑποτελῶν Σύρων πριγκίπων ἀφ' ἑτέρου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος Boutrabourish stéllει lapis lazuli καὶ ζεύγη ἵππων εἰς τὸν Ἀμένωφιν Γ' καὶ ζητεῖ παρ' αὐτοῦ χρυσόν. Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀλασίας (πιθανῶς Κύπρου) στέλλει πεντακόσια τάλαντα χαλκοῦ καὶ ζητεῖ ἄργυρον, φορέματα, ἐπιχρύσους κλίνας, πολεμικὰ ἄρματα καὶ δοχεῖα δι' ἔλαιον.

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου, ὁπότε παρατηρεῖται νέος κατατεμαχισμὸς καὶ ἐλάττωσις τῆς βασιλικῆς δυνάμεως, περὶ τὸ 1100, ἔξωτερικὰς συναλλαγὰς ἐνεργεῖ καὶ τὸ ἱερατεῖον. Γνωστὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἱερέως τοῦ Ἄμμωνος Oun-Amou, ὅστις μεταβαίνει εἰς Βύβλον φέρων χρυσόν καὶ ἄργυρον πρὸς ἀγορὰν ξύλων διὰ τὴν κατασκευὴν πλοίου τοῦ θεοῦ. Αἱ διαπραγματεύσεις γίνονται καὶ ἐνταῦθα ὄχι πρὸς ἐμπόρους, ἀλλὰ πρὸς τὸν πρίγκιπα τῆς Βύβλου Tchekar-Baal, ὅστις τελικῶς δέχεται νὰ παραδώσῃ τὴν ξυλείαν λαμβάνων ὡς ἀντάλλαγμα χρυσόν, ἄργυρον, φορέματα, πάπυρον (αὐτ. σ. 281 ἔξ.).

Περιορισμέναι ἀνταλλαγαὶ πρὸς ἰδίαν χρῆσιν δύνανται βεβαίως νὰ γίνωνται καὶ μεταξὺ ἰδιωτῶν ἐντὸς τῆς χώρας. Αἰγυπτιακὴ ἀφήγησις τοῦ Μέσου Βασιλείου ἔχει ὡς θέμα γεωργὸν μεταφέροντα ἐπὶ ὄνων τὰ προϊόντα του, ἵνα τὰ πωλήσῃ εἰς τὴν πόλιν (αὐτ. σ. 153). Θὰ τὰ ἐπώλει βεβαίως εἰς τινὰ τῶν ἀγορῶν κηρικῶν, αἵτινες ὑπῆρχον, ὡς εἶδομεν, ἐν Αἰγύπτῳ.

Ὡς πρὸς τὴν Κρήτην, ἡ πλήρης ἀνάγνωσις τῶν κειμένων τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Β θὰ διαφωτίσῃ πιθανῶς τὸ πρόβλημα τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ βίου τῶν ἀνακτόρων, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ ἀναμενομένη ἀποκρυπτογράφησις τοῦ συστήματος Α πιθανῶς θέλει διδάξῃ ἡμᾶς ὠρισμένα πράγματα περὶ τῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ βίου τῶν παλαιότερων φάσεων, καίτοι τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὸν ἐπιγραφικὸν πλοῦτον τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Πρὸς τὸ παρὸν ὀφείλομεν νὰ στηριχθῶμεν κυρίως ἐπὶ τῆς βωβῆς μαρτυρίας τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ κρητικὰ ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα εἶναι συγχρόνως καὶ ἱερά, μὲ τὰς τεραστίας τῶν ἀποθήκας, εἶναι τὰ κύρια κέντρα τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ ἐμπορίου, ὡς οἱ ναοὶ καὶ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα ἐν τῇ Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Ἀνατολῇ. Ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, οἱ τεχνῖται πιθανῶς ἀνήκουν εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐργάζονται δι' αὐτά. Ἐν Κνωσῷ ἀνεκαλύφθη βορείως τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων τὸ ἐργαστήριον τοῦ λιθοξόου, εὐρισκόμενον εἰς τὸν πρῶτον ὄροφον καὶ συγκοινωνοῦν πιθανῶς διὰ ξυλίνης κλίμακος πρὸς ἰσόγειον ἀποθήκην ὑλικοῦ (σπαρτιατικοῦ βασάλτου). Ἐκ τοῦ κυρίως ἐργαστηρίου εἶχον πέσει δύο ἀμφορεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς προδήλως ἡμιτελής (P. M. III, σ. 269. IV, σ. 896 - 7). Ὁ EVANS παρατηρεῖ σχετικῶς: «We have here a good instance of a fabric of artistic products within the Palace precincts, such as has been already traced in the case of the exquisite egg-shell wares of ceramic polychromy and the varied types of objects executed in the native faïence» (αὐτ. IV, σ. 899 - 900).

Λιθοξόοι, κατασκευασταὶ ὠκελεύφων ἀγγείων, πολυχρώμου καμαραϊκῆς κεραμικῆς καὶ ἔργων φραγεντιανῆς ἐργάζονται λοιπὸν ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων. Τὸ αὐτὸ ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν χρυσοχόων, τῶν τεχνιτῶν τοῦ ἐλέφαντος— ὑλικῶν εἰσαγομένων πιθανῶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ὡς εἰς τὰς ἐξετασθεῖσας ἀνωτέρω ἀναλόγους ἀνατολικὰς περιπτώσεις— καὶ τῶν καλῆς ποιότητος σφραγιδολίθων. Πιθανῶς, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, τοιαῦτα πολυτελῆ ἀντικείμενα, διανεμόμενα ὑπὸ τῶν ἀνακτόρων εἰς τοὺς ἀξιωματούχους καὶ περαιτέρω εἰς τοὺς ὑποτελεῖς αὐτῶν, ἠδύνατο νὰ περιέλθουν καὶ εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιωτῶν. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τοὺς σφραγιδολίθους εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1956 ἀνασκαφὴ εἰς Μάλια ὑπὸ τοῦ A. DESSENNE ἐνὸς ἐργαστηρίου σφραγιδολίθων κειμένου εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τῶν ἀνακτόρων καὶ πιθανῶς ἐξηρημένου ἐξ αὐτῶν. Ἐν αὐτῷ τῷ ἀνακτόρῳ τῶν Μάλιων λειτουργοῦν ἐργαστήρια χαλκῶν καὶ λιθοξόων (Mallia, Deuxième Rapport σ. 41. Troisième Rapport, σ. 24, 53).

Τὸν ἀνακτορικὸν χαρακτῆρα τῆς καμαραϊκῆς κεραμικῆς κατέστησαν ἰδιαίτερος σαφῆ αἱ πρόσφατοι ἀνακαλύψεις τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ D. LEVI ἐν Φαιστῷ (Bolletino d'Arte τῶν ἐτῶν 1951 - 1956, Annuario 1952 - 4, σ. 389 ἐξ.). Ὅταν ἡ κεραμικὴ αὕτη εὐρίσκειται ἔξω τῆς Κρήτης, πιθανώτατα πρόκειται περὶ βασιλικῶν ἀποστολῶν. Ἡ κεραμικὴ, τῆς ὁποίας λείψανα εὐρέθησαν εἰς τὰ ἀπορρίμματα ἐργατοπόλεως ἰδρυθείσης διὰ τὴν κατασκευὴν πυραμίδος τῆς IB' Δυναστείας εἰς Καχούν, πιθανῶς διῆλθε διὰ τῶν αἰγυπτιακῶν ἀνακτόρων, ὁπόθεν

διενεμήθη εἰς τοὺς ἐπιστάτας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὴν πυραμίδα. Τὴν αὐτὴν προέλευσιν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὰς λοιπὰς περιπτώσεις εὐρέσεως ἔργων κρητικῆς τέχνης ἐν Αἰγύπτῳ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ περιλαμβάνων κρητικὰ ἀντικείμενα θησαυρὸς ἐν Τυρ κατετέθη εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν ὑπὸ τοῦ Ἀμενώφιος Β' (KANTOR, *The Aegean and the Orient in the Second Millenium B. C.*, σ. 19). Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὰ ζαμαραϊκὰ ἀγγεῖα δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχον ἐν Κρήτῃ ἰδιῶται ἐξάγοντες τοιαῦτα — πλήρη ἢ κενά — δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἀφοῦ πρόκειται περὶ χαρακτηριστικοῦ προϊόντος τῶν ἀνακτόρων — καὶ μάλιστα οὐχὶ ὄλων — εὐρισκομένου σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐντὸς αὐτῶν. Τὰ αὐτὰ περίπου ἰσχύουν ὡς πρὸς τὴν ΥΜ II κεραμεικὴν τοῦ λεγομένου «ἀνακτορικοῦ» ρυθμοῦ.

Καὶ τὰ γεωργικὰ προϊόντα, ἔλαιον, οἶνος, κρόκος (FURUMARK, *The Settlement at Ialysos*, *Opuscula Arch.* VI, 1950, σ. 248) ἐξάγονται πιθανώτατα ὑπὸ τῶν ἀνακτόρων, ἀφοῦ εἰς αὐτὰ ἀνήκεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὸ πλεῖστον τῆς γῆς, ὡς διδάσκουν αἱ μέγισται ἀποθῆκαι (BELOCH, *Griechische Geschichte*, I 1912, σ. 116). Οἱ βασιλεῖς περαιτέρω εἶναι οἱ ἀποστέλλοντες εἰς Αἴγυπτον ἐπὶ Χατσεψούτ καὶ Τουθμῶσιος Γ' τὰ περίτεχνα ἔργα τῆς μινωικῆς μεταλλουργίας τὰ ἀπεικονιζόμενα εἰς τοὺς τάφους τῶν βεζιρῶν Σενμουτ καὶ Ρέχμερε. Ρητῶς εἰς τὸν τάφον τοῦ δευτέρου μνημονεύονται ὡς κομίζοντες τὰ δῶρα αὐτοῖ οἱ «ἀρχηγοὶ τῶν Κεφτιῶν καὶ τῶν νήσων» (DAVIES, *The Tomb of Rekhmire at Thebes*, I 1943, σ. 20). Συγχρόνως στέλλουν «δῶρα» εἰς τὸν Τοῦθμωσιν οἱ βασιλεῖς τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Χιτιτῶν καὶ τῆς Κύπρου (MEYER, *Gesch. des Altertums* II 1, 1928, σ. 126 - 9).

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν κομιζομένων εἰς Αἴγυπτον ὑπὸ τῶν Κεφτιῶν εἰδῶν ἐπεκράτησε, νομίζω, ὠρισμένη πλάνη. Οὕτω ὁ BELOCH (ἔ. ἀ. I σ. 117) γράφει ὅτι ταῦτα εἶναι δῶρα διδόμενα εἰς τὸν κύριον τῆς χώρας «für die Erlaubnis freien Verkehrs», ἐν εἶδος πρωτογόνου δασμοῦ. Ἀνάλογα πιστεύει καὶ ὁ SCHAEFFER (*Ugaritica* I, σ. 34 - 5). Νομίζω ὅτι αἱ συνθῆκαι τοῦ ἀνατολικοῦ βίου, ἰδιαίτερος δὲ τῆς Αἰγύπτου, τὰς ὁποίας ἐξετάσαμεν ἀνωτέρω, ἐπιβάλλουν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς προσφορὰς ταύτας ὄχι ἐν εἶδος τέλους πρὸς ἐλευθέραν συναλλαγὴν ἐν Αἰγύπτῳ (ἣτις οὐδαμοῦ μαρτυρεῖται), ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐμπόριον τῆς ἐποχῆς ἐνεργούμενον ὑπὸ μορφῆν δώρων ἀνταλλασσομένων μεταξὺ τῶν βασιλέων. Χρυσός, ἔλεφαντοστοῦν, ὑφάσματα, ἀρώματα ἦσαν τὸ ἀντάλλαγμα ἀπὸ αἰγυπτιακῆς πλευρᾶς, ἐπίσης δὲ πίθηκοι διὰ τοὺς κήπους τῶν ἀνακτόρων καὶ οἱ ἀσφαλῶς οὐχὶ «μισθοφόροι» (ὡς λέγει ὁ EVANS *PM* II, σ. 756-7) μαῦροι τῆς Νουβίας, τῶν ὁποίων τὰς παραστάσεις ἀπαντῶμεν ἐν Κνωσῶ. Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῶν αἰγυπτιακῶν λιθίνων ἀγγείων, ἅτινα εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ, τὰ πλεῖστα προέρχονται ἐκ τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Ἰσοπάτων (PENDLEBURY, *Aegyptiaca*, σ. 24 - 25).

Ἄν ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτῆρ τῆς μινωικῆς οἰκονομίας μετεβλήθη — καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ — τοῦτο πιθανώτατα ἐγένετο ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ κατατεμαχισμοῦ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀναπτύξεως μικρῶν αὐτονόμων κρατιδίων, ὡς συνέβη ἐν Αἰγύπτῳ περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου καὶ ἀπαξ ἔτι κατὰ

τὰ τέλη τοῦ Νέου Βασιλείου. Πράγματι ἡ ἐμφάνισις ἐν Κρήτῃ τῶν μικρῶν ἀνακτόρων καὶ ἐπαύλεων κατὰ τοὺς ΜΜ III κυρίως χρόνους ὑποδεικνύει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐξέλιξιν. Παρατηρήθη ἤδη ὅτι ἐν Κνωσῶ ἡ «νοτία οἰκία» κτίζεται κατὰ τοὺς ΜΜ IIIβ χρόνους ἐπὶ ἐδάφους τοῦ ἀνακτόρου καὶ συγκεκριμένως τῆς «ὑποστύλου κλίμακος». «Very likely this practice is evidence of the rise of the power of the nobles at the expense of the king» (PENDLEBURY, A Handbook to the Palace of Minos, σ. 55). Πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ μινωικαὶ ἐπαύλεις εἶναι ὄχι θεριναὶ διαμοναί, ἀλλὰ κατοικίαι ἀξιοματικῶν ὑποτελῶν καὶ τιμαριούχων ἐτάχθη ὁ BENGTSON (Griechische Geschichte, 1950, σ. 35 - 36) γράφων: «An der Seite der Paläste erheben sich zahlreiche neue Villen der Vassallen und königlichen Würdenträger... Die Villen sind augenscheinlich die Wohnsitze von begüterten Bürgern, von Lehnsleuten und Funktionären der Herrscher».

Δημιουργοῦνται τώρα μικρογραφίαι ἀνακτόρων, τὰ ὅποια διαφέρουν ἀλλήλων κατὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ λειτουργοῦν ὡς ἀνάκτορα. Ἔχουν ἀσφαλῶς τοὺς τεχνίτας των, πιθανῶς δὲ αἱ παράλιοι ἐπαύλεις διαθέτουν καὶ στολίσκους, διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ διενεργοῦν ἐμπόριον δι' ἴδιον λογαριασμόν. Ἀξιόλογα ἐργαστήρια λιθοξόων καὶ ἄλλων τεχνιτῶν ὑπάρχουν τώρα εἰς τὴν «Λιμενικὴν Πόλιν» τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὸν Καίρατον (PM II, σ. 237 - 8), πιθανῶς ἐξηρητημένα ἐκ τοπικοῦ μικροῦ ἀνακτόρου, ἔδρας τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ βασιλέως. (Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ὁ δεῦτερος ἐν Κρήτῃ θρόνος προέρχεται ἐξ οἰκοδομήματος τῆς Λιμενικῆς Πόλεως, Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ε', 1951, σ. 387.)

Οἱ συνοικισμοὶ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, Ψύρρα, Γουρνιά, Παλαίκαστρον, Ζάκρο, εἶναι ἀναμφισβητήτως κέντρα βιοτεχνικῆς καὶ ἐμπορικῆς δραστηριότητος. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῶν «ἐμπορικῶν πόλεων», ὡς ἐλέχθη. Ὁ BERVE (Griechische Geschichte I, 1931, σ. 28) γράφει: «Im Osten der Insel erscheinen sogar Städte, welche über die in ihrer Mitte gelegenen kleinen Paläste durchaus das Übergewicht behaupten». Ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀπατηλή. Ὁ AYMARD ἐπίσης (ἔ. ἀ. σ. 218) ἀποκαλεῖ τὰ Γουρνιά ville d'artisans. Ἄλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐμπόριον διενεργεῖται διὰ λογαριασμόν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ βασιλέως ἢ ἰσχυρῶν τοπικῶν πριγκίπων. Αἱ ἀνταλλαγαὶ γίνονται πρὸς ἰδίαν χρῆσιν τῶν ἀνταλλασσόντων καὶ ὄχι πρὸς μετὰ πώλησιν.

Ἔχει, νομίζω, δίκαιον ὁ KIRSTEN (Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes, 1956, σ. 40-41) ἀμφισβητῶν τὴν οὐθότητα τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «πόλις» διὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους καὶ χαρακτηρίζων τὴν μινωικὴν ἐγκατάστασιν ὡς «βασιλικὸν οἶκον» ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐννοίᾳ (πρβ. σ. 35). Παραπλανητικὴ εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπίσης εἰλημμένου ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ὄρου «ἀγορὰ» δι' ὠρισμένους χώρους τῶν Γουρνιῶν καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἡ ἐν Ἀγία Τριάδι «ἀγορὰ» εἶναι βεβαίως αἱ ἀποθῆκαι τοῦ ἐκεῖ συγγρόνου μυκηναϊκοῦ μεγάρου.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ ἐξέχοντος προσώπου δὲν διακρίνεται πάντοτε

ἐν μέσῳ τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων τῶν συνοικισμῶν. Εἰς Γουρνιά ἐν τούτοις ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ οἰκίσκων εἶναι σαφῆς ὡς πρὸς τὴν διάταξιν, τὸ μέγεθος καὶ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομῆς. (Ἡ ἄποψις τοῦ OELMANN ὅτι τὸ ἀνάκτορον εἶναι μυκηναϊκῶν χρόνων [Arch. Jahrb. XXVII, 1912, σ. 38 ἐξ.] εἰς οὐδὲν στηρίζεται.) Ὁ R. SEAGER (Excavations on the Island of Psira, 1910, σ. 14) διακρίνει ἐν Ψύρρα δύο οἰκίας ὡς ἐπιφανεστέρας ἀποδίδων αὐτάς εἰς «πλουσίους πολίτας». Ἐκφράζει ἐπίσης τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ διοικοῦντος τὴν Ψύρραν εὐρίσκεται εἰς τὰ Γουρνιά. Δύσκολος εἶναι ἡ ταύτισις ὠρισμένου οἰκοδομικοῦ συνόλου ὡς ἔδρας τοῦ ἄρχοντος εἰς Παλαίκαστρον καὶ Ζάκρο. Πάντως ἡ ἀπουσία ἐν τῇ ἀνατολικῇ Κρήτῃ ἐπιφανῶν ἀνακτόρων διακρινομένων τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, ἣτις ἐξηγεῖται ἴσως καὶ ἐκ τῆς σχετικῆς πτωχείας τῆς περιοχῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς εὐφόρους πεδιάδας τῆς Μεσαρᾶς, τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν Μαλίων, δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ὅτι ἐνταῦθα ὑπῆρξεν εἰδὸς τι προδρομοῦ τῆς ἑλληνικῆς αὐτονόμου «πόλεως», τοῦ ἑλληνικοῦ Δήμου, ὡς συνήθως φανταζόμεθα.

Συνοικισμοὶ ὡς οἱ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης ἐξετείνοντο καὶ περίξ τῶν ἀνακτόρων τῆς κεντρικῆς. Οἰκίαι ἀνεσκάφησαν ὄχι μόνον περὶ τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ ἐκεῖνο τῶν Μαλίων καί, ἐσχάτως, τῆς Φαιστοῦ, ὡς ὀρθότατα ἐτόνισεν ὁ LEVI (Boll. d'arte, 1955, σ. 158). Συνοικισμὸς ἔχει ἀνασκαφῆ καὶ παρὰ τὴν ἔπαυλιν τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ὡς ἐν ἀνατολικῇ Κρήτῃ, οὕτω καὶ ἐν Τυλίῳ, δὲν ὑπάρχει σαφῆς ἔδρα τῆς διοικήσεως, ἀλλὰ σύστημα οἰκιῶν. Παλαιότεραι καὶ πρόσφατοι ἔρευναι εἰς τὴν «Λιμενικὴν Πόλιν» παρὰ τὸν Καίρατον ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἐξετείνετο συνοικισμὸς ναυτικὸς καὶ ἐμπορικὸς, ὡς οἱ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τῆς νήσου δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν, ὡς τοσάκις ἐλέχθη.

Ἄλλ' ἂν ταῦτα εἶναι πιθανὰ διὰ τὴν Κρήτην, ὑπάρχει ἔνδειξις ὅτι καὶ ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον διενηγεῖτο ὑπὸ τῶν βασιλέων; Τοῦτο ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ὡς πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῶν Θηβῶν ἐν τῇ μελέτῃ «Αἱ βιομηχανίαι καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάδμου» (ΑΕ 1930, σ. 29 ἐξ.). Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν συνάγει ὁ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ὅτι ὁ βασιλεὺς ἦτο βιομήχανος, παραγωγὸς καὶ ἔμπορος. Ἐργαστήρια καὶ βασιλικοὶ τεχνῖται ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ καὶ ἐκεῖθεν γίνεται ἐξαγωγή εἰς τὸ ἐξωτερικόν (αὐτ. σ. 34 ἐξ.). Ὁ βασιλεὺς ἤσκει ἀγγειοπλαστικὴν, γλυπτικὴν πολυτίμων λίθων καὶ ὑαλοχοϊκὴν καὶ χρυσοχοϊκὴν τέχνην κοσμημάτων. Γενικεύων τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους λέγει ὅτι τότε «μόνον πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ ἄνακτες ἦσαν δυνατοὶ νὰ ἀσκῶσι τοιαύτας ἐπιχειρήσεις». Κατέχοντες τὰς πρώτας ὕλας δίδουσιν ἐξ αὐτῶν εἰς περιοδεύοντας τεχνίτας πρὸς ἐπεξεργασίαν, ἐξευρίσκουσι δὲ ταύτας διὰ δώρων ἀνταλλασσομένων πρὸς ἄλλους βασιλεῖς (αὐτ. σ. 38 - 9).

Ὅτι πράγματι τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον ἦτο τοιαύτης φύσεως καθίσταται πιθανὸν ἐκ τῶν ἀνατολικῶν καὶ κρητικῶν παραλλήλων. (Τὴν ὁμοιογένειαν τῶν ἀνα-

τολικῶν πολιτισμῶν συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ μινωικοῦ - μυκηναϊκοῦ ἐτόνισεν ὁ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ εἰς *Studies presented to D. M. Robinson*, σ. 126.) Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω γενικῆς παρατηρήσεως πιστεύω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν καὶ θετικὰς ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς μας ἐνδείξεις. Ὁ Ε. ΜΙΡΕΑΥΣ (*La vie quotidienne aux temps d'Homère*, 1954, σ. 252) ὁμιλῶν περὶ ὁμηρικοῦ ἐμπορίου λέγει ὅτι τὸ μόνον ὁμηρικὸν χωρίον, ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἐμπορίου, εἶναι τὸ σχετικὸν πρὸς τοὺς Φοῖνικας ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Εὐμαίου (Ὀδ. ο 415 ἐξ.). Ἄλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Καὶ ἄλλαι μνεῖαι ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν ὑπάρχουν παρ' Ὀμήρω. Ἡ Ἀθηναῦ ὑποδυομένη τὸν βασιλέα Μέντην (Ὀδ. α 180 ἐξ.) λέγει:

*Μέντης Ἀγχιάλιο δαΐφρονος εὖχομαι εἶναι
νίος, ἀτὰρ Ταφίοισι φιληρέμοισιν ἀνάσσω,
νῦν δ' ὦδε ξὺν νηὶ κατήλυθον ἢδ' ἐτάροισιν
πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον ἐπ' ἄλλοθρόους ἀνθρώπους
ἐς Τεμέσην μετὰ χαλκόν, ἄγω δι' αἴθωνα σίδηρον.*

Ἴδου εἰς βασιλεὺς ἀσχολούμενος ὡς οἱ ἀνατολικοί, καὶ δὴ προσωπικῶς, εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Οἱ λόγοι τῆς Ἀθηναῦ εἶναι ψευδεῖς, ἀλλὰ τὰ λεγόμενα λαμβάνονται ἐκ τοῦ πραγματικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς, ἄλλως δὲν θὰ ἦσαν πιστευτά. Εἰς Ἰλ. Ζ 290-1 παρουσιάζεται καὶ ὁ Πάρις ὡς ἔμπορος. Ἐχει εἰσαγάγει ὑφάσματα ἐκ Φοινίκης, ἀσφαλῶς δὲ δὲν μετέβη ἐκεῖ μὲ κενὰς τὰς χεῖρας:

*... πέπλοι παμποίκιοι, ἔργα γυναικῶν
Σιδονίων, τὰς αὐτὸς Ἀλέξανδρος θεοειδῆς
ἤγαγε Σιδονίηθεν ἐπιπλῶς εὐρέα πόντον.*

Ἡ περιγραφή εἶναι τελείως ἀνάλογος πρὸς ἐκείνην τοῦ Μέντου. Εἰς τὴν αὐτὴν πιθανώτατα κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ «δῶρα» καὶ τὰ τάλαντα χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ, τὰ ὅποια συνάγουν ἐκ τῶν ταξειδίων των ὁ Μενέλαος (Ὀδ. δ 81 ἐξ., 125 ἐξ.) καὶ εἰς — ψευδῆ διήγησιν — ὁ Ὀδυσσεύς (Ὀδ. ξ 323-4).

Ἄλλὰ τὸ παρ' Ὀμήρω βασιλικὸν τοῦτο ἐμπόριον ἀναφέρεται πράγματι εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους; Νομίζω ναί. Τὴν ὁμηρικὴν μνεῖαν τῆς Σιδῶνος ἀνάγει ἡ LORIMER (*Homer and the Monuments*, σ. 67) εἰς τὴν παράδοσιν τῆς χαλκῆς ἐποχῆς, ἀλλ' εἰς αὐτὴν μᾶς ἄγει καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ ἐμπορίου. Διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τελικῆς διαμορφώσεως καὶ συνθέσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἦτοι κατὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα, ὡς οἱ πλεῖστοι δέχονται, ἄρχεται τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον καὶ ἡ ἀτομικὴ ναυτιλιακὴ δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν νέαν ἐποχὴν ἀπηχεῖ ὁ ΗΣΙΟΔΟΣ, ὅστις παρέχει ἐκτὸς τῶν γεωργικῶν καὶ ναυτικῶν καὶ ἐμπορικῶν συμβουλῶν (Ἔργα 641 ἐξ.):

*Τύνη δ', ὦ Πέρση, ἔργων μεμνημένος εἶναι
ὠραίων πάντων περὶ ναυτιλίας δὲ μάλιστα.*

*Νῆ᾽ ὀλίγην αἰνεῖν, μεγάλη δ' ἐνὶ φορτία θέσθαι
 μείζων μὲν φόρτος, μείζον δ' ἐπὶ κέρδει κέρδος
 ἔσσεται, εἴ κ' ἄνεμοί γε κακὰς ἀπέχωσιν ἀήτας.
 Ἐπὶ ἂν ἐπ' ἐμπορίην τρέψας ἀεσίφρονα θυμόν,
 βούλῃαι χρέα τε προφυγεῖν καὶ λιμὸν ἀτερπέα
 δείξω δὴ τοι μέτρα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης.*

Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖον ὅτι ἡ λ. «ἐμπορίη» δὲν ἀπαντᾷ παρ' Ὀμήρω. Βεβαίως περιορισμέναι ἀνταλλαγαὶ ἐγίνοντο καὶ μεταξὺ ἰδιωτῶν καὶ ἀγοραὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰς αἰγυπτιακὰς ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰ μυκηναϊκὰ βασίλεια. Μίαν τοιαύτην περιγράφει ὁ ΟΜΗΡΟΣ (Ἰλ. Η 467 ἐξ.). Ἐκ Λήμνου στέλλονται ὑπὸ τοῦ Εὐνήου, πιθανῶς βασιλέως τῆς νήσου, πλοῖα φέροντα οἶνον εἰς τὴν μικρασιατικὴν ἀκτὴν. Οἱ Ἀχαιοὶ «οἰνίζονται» προσφέροντες διάφορα ἀνταλλάγματα:

*ἄλλοι μὲν χαλκῶ, ἄλλοι δ' αἴθωνι σιδήρῳ,
 ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῆσι βόεσσιν
 ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσι . . .¹*

Ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων προκύπτουν ὄχι μόνον ἐκ τῶν δμηρικῶν ἐπῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν. Ὡς ἐν Κρήτῃ οὕτω καὶ ἐν Μυκῆναις εὐρίσκομεν τεχνίτας εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ ἀνακτόρου. Ἐν τὸς τῆς ἀκροπόλεως παρὰ τὸ ἀνάκτορον λέγει ὁ WACE (Mycenae, an Archaeological History and Guide, σ. 22) ὑπῆρχον ἐγκαταστάσεις ὄχι μόνον τῶν ἀξιωματικῶν, ἀκολούθων καὶ δούλων, ἀλλὰ καὶ «μερικῶν ἐκ τῶν κυριωτέρων τεχνιτῶν». Ἐν Πύλῳ ὠρισμένοι τεχνῖται χαρακτηρίζονται ὡς βασιλικοί. «Γναφεὺς ἀνάκτερος», «κεραμεὺς ἀνάκτερος», «ἐντεσδόμος ἀνάκτερος» (VENTRIS - CHADWICK, Documents in Mycenaean Greek, 1956, σ. 120 καὶ BENNETT, The Landholders of Pylos, AJA 60, 1956, σ. 131). Δὲν νομίζω ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «βασιλικὸς» σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς θέσεως τοῦ τεχνίτου, ὡς λέγει ὁ BENNETT (αὐτ. σ. 133). Τὰ ἀνατολικά παράλληλα μᾶς ὀδηγοῦν πιθανώτερον εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ τεχνῖται ἀνήκουν πράγματι εἰς τὸν βασιλέα. Ὁ Ὀμηρὸς βοήθει καὶ ἐν προκειμένῳ. Ὁ MIREAUX (ἔ. ἀ. 155) παρετήρησεν ὅτι ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς θυσίας τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου Νέστορος (Ὀδ. γ 432 ἐξ.) δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ χαλκέως, ὅστις ἐχρῦσσε τὰ κέρατα τοῦ ζώου. Ὑποθέτει δὲ ὅτι οἱ τεχνῖται οὗτοι ἔχουν λάβει γῆν ἀντὶ ἀμοιβῆς διὰ τὰς ὑπηρεσίας των πρὸς τὸν βασιλέα, ὡς ἐγένετο ἐν Ἰνδία, καὶ θεωρεῖ αὐτοὺς δημοσίους ὑπηρέτας («δημιουργοὺς») ἐργαζομένους μόνον ἐπὶ παραγγελία καὶ μὴ ἐμπορευομένους. Αἱ πινακίδες τῆς Πύλου ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν περὶ παροχῆς γῆς εἰς τεχνίτας καὶ εἰς πρόσωπα συνδεόμενα πρὸς τὴν λατρείαν (BENNETT, ἔ. ἀ. 131, VENTRIS - CHADWICK,

¹ Τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου διὰ τὸ ἐμπόριον παρετήρησεν ὁ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ὁ ἀρχαῖος κρητικὸς πολιτισμὸς, σ. 160. Πρβ. καὶ Ὀδ. θ 159 ἐξ.

ἔ.ἀ. σ. 134). Πάντως παρ' Ὀμήρῳ οἱ τεχνῖται τοῦ Νέστορος φαίνονται ἐξηρητημένοι ἐκ τοῦ ἀνακτόρου. (Ὁ χρυσὸς τῆς ἐπιχρυσώσεως παρέχεται ὑπὸ τοῦ Νέστορος).

Οἱ VENTRIS - CHADWICK (ἔ. ἀ. σ. 133 ἔξ.) συζητοῦν ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ἂν ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριον ἦσαν ἐξηρητημένα ἐκ τῶν ἀνακτόρων, ὡς ἐν Μεσοποταμῖα, ἢ ὄχι. Παραδείγματα διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν προσάγουσιν ἐξ Ugarit καὶ Alalakh καὶ ἐκ τῆς χώρας τῶν Χετταίων, ὅπου οἱ πλείστοι τῶν τεχνιτῶν ἀπετέλουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐλευθέραν μέσσην τάξιν, ὠργανωμένην εἰς συντεχνίας καὶ ἐργαζομένην εἰς «παζάρια» ἐντὸς τῶν πόλεων (WISEMAN, *The Alalakh Tablets*, σ. 13). Μερικοὶ τεχνῖται εἰργάζοντο συνεχῶς διὰ τὸ ἀνάκτορον, ἀλλὰ σημαντικὸν μέρος τῶν ἀναγκῶν του ἱκανοποιεῖται διὰ μισθώσεως ἢ ἀγορᾶς (δι' ἀργύρου) ἔργων τοπικῆς παραγωγῆς ἢ εἰσαγομένων ὑπὸ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀνεξαρτήτων ἐμπόρων. Οἱ VENTRIS - CHADWICK δέχονται περαιτέρω ὅτι εἰς τὰ μυκηναϊκὰ βασίλεια ὑπῆρχον καὶ τεχνῖται ἐξηρητημένοι ἐκ τῶν ἀνακτόρων (καὶ μάλιστα γυναῖκες δοῦλαι, πιθανῶς αἰχμάλωτοι) καὶ ἐλεύθεροι. Τὴν μνείαν τεχνιτῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν «ἀνακτα» καὶ τὸν «λαφαγέταν» θεωροῦν ὡς ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεως καὶ ἄλλων ἀνεξαρτήτων. Τὴν δὲ ἔλλειψιν μνείας καταβολῆς ἀμοιβῆς εἰς τεχνίτας (πλὴν μεμονωμένων περιπτώσεων διανομῆς μερίδων σιτηρῶν καὶ καρπῶν) ἐξηγοῦν διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτοι ὑπέκειντο κατὰ περιόδους εἰς ὑποχρεωτικὴν ἐργασίαν διὰ τὰ ἀνάκτορα.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐνδείξεων βασιλικοῦ ἐμπορίου, τὰς ὁποίας ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ταχθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι, ἀσχέτως τοῦ ἂν ὑπῆρχον ἢ ὄχι ἀνεξάρτητοι τεχνῖται καὶ ἔμποροι, τοῦλάχιστον αἱ σημαντικαὶ εἰσαγωγαὶ καὶ ἐξαγωγαὶ διενηγοῦντο ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν βασιλέων. Τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τῶν VENTRIS - CHADWICK παραδείγματα ἀνεξαρτήτων ἐμπόρων ἐκ τῆς χώρας τῶν Χετταίων καὶ τῆς Συρίας εἶναι ἀξιόλογα, ἀλλ' ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω περίπτωσις ἀποστολῆς ξύλων τοῦ Λιβάνου εἰς Αἴγυπτον, δι' ἣν ἀρμόδιος ἦτο αὐτὸς ὁ πριγκιπ τῆς Βύβλου. Λαμπρὰν εἰκόνα ἐμπορευομένων βασιλέων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρέχει καὶ ἡ Π. Διαθήκη. Ὁ βασιλεὺς τῆς Τύρου Χιράμ στέλλει εἰς τὸν Σολομῶντα κέδρους καὶ πύκας ἀντὶ σίτου καὶ ἐλαίου (Βασιλειῶν Γ', Κεφ. Ε', 10, 11.) Ἡ βασίλισσα τοῦ Σαβᾶ στέλλει εἰς αὐτὸν χρυσόν, ἀρώματα καὶ πολυτίμους λίθους (Παραλ. Β', Κεφ. Θ', 9). *Ἄπαξ διὰ τριῶν ἐτῶν ἤρχετο πλοῖα ἐκ Θαρσεῖς τῷ βασιλεῖ γέμοντα χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου καὶ ὀδόντων ἐλεφαντίνων καὶ πιθήκων* (Παραλ. Β', κεφ. Θ', 21). Ἴπποι καὶ ἄρματα ἐξάγονται ἐξ Αἰγύπτου διὰ τοὺς βασιλεῖς τῶν Χετταίων, τῆς Συρίας καὶ τὸν Σολομῶντα ἀντὶ ἀργύρου (Βασιλειῶν Γ', Κεφ. Ι', 29.) Ὡστε καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον φαίνεται διενεργούμενον ὑπὸ τῶν βασιλέων.

Ὁ PALMER (*Achaean and Indo-European*, 1955, σ. 13) πιστεύει ἐπὶ τῇ βάσει χεττιτικῶν παραλλήλων ὅτι εἰς τὰ ἀχαιϊκὰ κράτη αἱ μὲν πολεμικαὶ ὑπηρεσίαι ἀνήκον εἰς τοὺς γαιοκτήμονας, οἱ δὲ τεχνῖται οἱ ἄσχετοι πρὸς τὴν πολεμικὴν ὑπηρεσίαν ἦσαν προσηρητημένοι εἰς τὴν γῆν τοῦ Δήμου («κτοίνα κεχειμένα» τῶν πινακίδων) καὶ οὕτω ἐρμηνεύει τὸν ὁμηρικὸν ὄρον «δημιοεργοί». Τὸ ἐκτενέστερον

περὶ δημιουργῶν χωρίον παρ' ΟΜΗΡῳ (Ὀδ. ρ 382 ἐξ.) ἔχει ὡς ἀκολούθως:

*Τίς γὰρ δὴ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν, οἳ δημοεργοὶ ἔασιν;
μάντιν ἢ ἱητήρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν ἀοιδόν, ὃ κεν τέρπησιν ἀείδων·
οὔτοι γὰρ κλητοὶ γε βροτῶν ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν·*

Προφανῶς πρόκειται περὶ ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν καλουμένων ὑπὸ τῶν βασιλέων¹. Οὔτοι φαίνονται πλανόδιοι καὶ τοῦτο εἶναι ἀντίθετον πρὸς πᾶσαν σχέσιν τῶν πρὸς τὴν γῆν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐκ τῶν μνημονευομένων δημιουργῶν, μόνον οἱ «τέκτονες δούρων» εἶναι τεχνῖται. Οἱ λοιποὶ εἶναι μάντιες, ἱατροί, ἀοιδοί (ἐπίσης κήρυκες εἰς τ 135). Τοῦτο παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μόνον ὠρισμένοι σπάνια εἰδικότητες ἀπετέλουν ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα. Παράλληλος πρᾶγματι εἶναι, νομίζω, ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἢ ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ τῆς Ἀμάρανas αἰτουμένη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀλασίας παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου ἀποστολὴ ἐνὸς ἐξορκιστοῦ ἀετῶν.

Ἐπεὶ τῆς ἀπόψεως περὶ βασιλικοῦ ἐμπορίου ἐν Μυκῆναις² εἶναι καὶ ὅτι ἡ λεγομένη οἰκία τοῦ «ἐλαιεμπόρου» ἔχει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ μᾶς πριγκιπικῆς διαμονῆς, συμπεριλαμβανομένης τῆς τηρήσεως γραπτῶν ἀρχείων (HAMPE, *Gymnasium*, 63, 1956, σ. 15 ἐξ., σ. 39). Ὅτι δὲ ἡ τήρησις ἀρχείων ἀποτελεῖ πρᾶγματι χαρακτηριστικὸν τοῦ βασιλικοῦ βίου, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Κρήτῃ γραπτὰ μνημεῖα δὲν ἐμφανίζονται μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων καὶ τὴν μεταφορὰν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν σύστημα τῶν ἐκ τῶν ἀνακτόρων διανομῶν διαφόρων εἰδῶν μᾶς ὁδηγεῖ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ἡ περίπτωσις διανομῶν εἰς μεμονωμένα πρόσωπα ἢ ομάδας ἐργατῶν ἢ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως³ ὠρισμένων γραπτῶν κειμένων (αὐτ. σ. 47).

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

¹ Τὸν μάντιν Θεοκλύμενον ἄγει ἐκ Πύλου αὐτὸς ὁ Τηλέμαχος (Ὀδ. ο 256 ἐξ.). Περὶ δημιουργῶν βλ. καὶ c. GORDON εἰς *the Aegean and the Near East (Studies Goldman)* 1956, σ. 136 ἐξ.

² Περὶ ὁμηρικῶν πριγκιπικῶν ἐμπορευομένων ἰδὲ καὶ TSOUNTAS-MANATT, *The Mycenaean Age*, σ. 355. Ἡ παρατήρησις αὕτη γίνεται παρεπιπτόντως.

³ Πινακὶς ἐκ Πύλου Jn 09 ἡρμηνεύθη ὡς ἀφορῶσα εἰς τὸν τρόπον συγκεντρώσεως χαλκοῦ διὰ τὴν συναρμολόγησιν πλοίων (How the representatives of the various groups in the different villages will contribute for ships' fitting, VENTRIS-CHADWICK, *Evidence*

for Greek dialect, JHS, LXXIII, 1953, σ. 101). Ἄν, ὡς εἰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας περιπτώσεις, ὁ χαλκὸς εἰσάγεται ἔξωθεν διὰ λογαριασμὸν τοῦ βασιλέως, εἶναι λογικώτερον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκ τῶν ἀνακτόρων διενέμετο εἰς μέλη τῆς κοινότητος καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. (Πρβ. τοιαύτην κατανομὴν χαλκοῦ εἰς τεχνίτας ἐν Πύλῳ VENTRIS-CHADWICK, *Documents*, σ. 135). Τοῦτο εἶναι ἐν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ἡ πρόκειται περὶ ἤδη χρησιμοποιηθέντος χαλκοῦ, ὅστις συγκεντρῶται ἵνα ἐκ νέου χυθῆ, ἢ ὅτι «χαλκὸς νάφιος» σημαίνει χαλκὸς τῶν ναῶν ὡς προτείνεται αὐτ. σ. 357.